

Boban Tripković*Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu*

b.tripkovic@gmail.com

Praistorijske „porodične zadruge“: neolitska domaćinstva između tradicije i inovacije*

Apstrakt: Velika zadružna domaćinstva obično se smatraju tradicionalnim oblikom porodičnog organizovanja. Tokom 19. veka, u izrazito evolucionističkom pogledu na razvoj ljudskih društava preovladavala su, kada je reč o korporativnim srodničkim grupama, dva uverenja koja su i danas veoma aktuelna. Prvo uverenje, nastalo kao logičan zamah marksističkog učenja o važnosti proizvodnje, privatne svojine i podele rada, jeste da združene porodice nastaju u kontekstu transformacije od rodovskog do klasnog društva. Drugo uverenje je da porodične zadruge, kao tradicionalan korporativni fenomen, postepeno odumiru sa prodorom robno-novčane privrede i modernizacije i da je to njihova globalna odlika. Budući da početak proizvodnje, privatna svojina i podela rada jesu često istican društveno-ekonomski kontekst za najraniju pojavu porodica zadružnog tipa, u ovom radu je fenomen velikih porodičnih domaćinstava razmatran za neolit, što je upravo početak proizvodnje (domestikacija biljaka i životinja) s implikacijama šireg društvenog značaja. U tekstu je ukazano: a) da su velika neolitska domaćinstva zasnovana i funkcionišu na principima ekonomije i, najverovatnije, srodstva; b) da neolitska kuća jeste ideološki i prostorni okvir za iskazivanje identiteta srodničkih korporativnih grupa; c) da struktura, razvojna dinamika i međuodnosi jesu reflektovani u materijalnoj sferi domaćinstva. Na kraju, isticanje nekoliko reprezentativnih primera neolitskih velikih domaćinstava trebalo bi da pomogne u razumevanju činioca i procesa neophodnih za ispitivanje korporativnih grupa kao globalnog fenomena.

Gljučne reči: porodične zadruge, korporativne grupe, domaćinstvo, neolit, Egejska oblast, centralni Balkan, centralna Evropa

Uvod: porodične zadruge i korporativne grupe

Od trenutka kada je u *Srbskom riječniku* iz 1818. Vuk Karadžić ustanovio institut porodične zadruge preduzeta su mnoga ispitivanja tog fenomena. Nakon

* Članak je nastao kao rezultat rada na projektu "Bioarheologija drevne Evrope: ljudi, biljke i životinje u praistoriji Srbije" (47001) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Zahvaljujem se recenzentima na predlozima i napomenama koji su rad učinili jasnijim, kao i kolegi M. Porčiću sa kojim sam diskutovao veoma ranu verziju rada.

skoro dva veka istraživanja, od početnog, prilično šturog navoda zadruge kao suživota i rada više (osnovnih) porodica, to je postao jedan od najispitanijih i najpoznatijih oblika složene porodične organizacije. Iz mnogobrojnih etnografskih i antropoloških studija može se izdvojiti nekoliko najopštijih karakteristika združnog života, koje su pogodne za komparativno razmatranje sličnih pojava u drugim tradicionalnim i (pra)istorijskim društvima (Kazer 2001; Novaković 2005):

- U najvećem broju slučajeva reč je o velikom domaćinstvu koje se sastoji od najmanje dve porodice osnovnog tipa i, ponekad, od drugih pridruženih članova. Poštovanje i kontinuitet tradicije, pre nego inovacija i promena, njihova je najopštija kulturna strategija. Obrazac ponašanja unutar zadruge je strogo patri-linearan, patrilokalan i patrijahalan. Njime se visoko vrednuju uloga, autoritet i nasledno pravo muškarca, naročito starijeg u odnosu na mlađe, i sve demografske promene i varijacije u strukturi zadruge slede taj obrazac.
- To su, istovremeno, samoodržive korporativne grupe koje pretežno nastanjuju brdske i brdsko-planinske krajeve Balkana i njihove obodne delove, gde se primarno bave stočarstvom i zemljoradnjom. Procentualna zastupljenost združnih domaćinstava u strukturi naselja opada u ravničarskim oblastima, gde je demografska gustina veća i gde je praktikovana intenzivna zemljoradnja. Združna domaćinstva u gradovima veoma su retka.
- Združna domaćinstva su izolovana ili relativno slabo integrisana u regionalne političke mreže i privredne tokove. Njihova opšta pozicija u, primarno, selima razbacanog tipa ukazuje da je ta strategija izolacije i osamljenosti, pre nego integracije, postojala i na lokalnom nivou. Tendencija ka intenzivnijem uključenju u tržišnu ekonomiju prisutna je uglavnom kod bogatijih domaćinstava, odnosno kod onih sa većim brojem grla stoke i većim zemljišnim posedom, pri čemu su bogatstvo i veličina združnog domaćinstva međusobno u pozitivnoj korelaciji.

Vuk Karadžić je istakao zadrugu kao oblik domaćinstva kod Srba, ali se ubrzo pokazalo da institucija zadruge nema nacionalni ili etnički predznak, da svakako nisu ekskluzivna kulturna pojava kod Južnih Slovena ili Slovena, već da se u različitim oblicima javljaju kod drugih naroda (Novaković 2005, sa pregledom literature). Štaviše, ukoliko se ostave po strani specifikumi balkanske porodične zadruge i ona shvati u njenom osnovnom značenju, da je to zajedničko domaćinstvo dve ili više užih porodica koje najčešće jesu u srodstvu, onda se značajno proširuju istorijska i kulturna perspektiva za njeno razmatranje. Slične organizacione jedinice poznate su iz mnogobrojnih etnografskih i istorijskih zapisa iz severne i južne Amerike, sa Nove Gvineje, iz Kine, između ostalog, a o tome poslednjih decenija sve više svedoče i arheološka istraživanja (Blanton 1996; Coupland, Banning 1996; Hayden and Cannon 1982; Hugh-Jones 1995). Vremenom su za velika domaćinstva, odnosno za grupe koje dele stambeni prostor, a udružene su ekonomskim aktivnostima, korišćeni mnogobrojni izrazi poput „proširena porodica“, „složena porodica“, „bratstvo“, „joint family“, „co-resident corporate group“, da pomenemo samo neke, koji ponekad oslikavaju

strukturu zajednice, ali to najčešće nije slučaj. Naprotiv, veliko domaćinstvo, kao globalan kulturno-istorijski fenomen, kulturna je varijabla, sa čitavim nizom daljih specifičnosti u pogledu strukture srodničkih odnosa, hereditarne prakse i svakodnevnih rutine. Zbog toga se čini da sistem udruživanja, zasnovan primarno na srodstvu i ekonomiji, predstavlja univerzalnu društvenu i ekonomsku strategiju čiji nastanak i dalji opstanak mogu da imaju veoma različite uzroke i motivaciju. Takav način života se u različitim delovima sveta javio i dugo održao upravo zato što je bio univerzalno prihvatljiv i uspešan.

Problem obuhvatne teorije zadružnog načina života je u tome što pokušaji svodenja složenih porodica i domaćinstava na određeni tip zanemaruju, ili ne uzimaju dovoljno u obzir, internu demografsku dinamiku i razlike koje iz nje proističu (Hammel 1972). Iz multiporodičnih domaćinstava je prilikom podele najčešće nastajalo nekoliko užih porodica, a proširena porodica, ponovo u zavisnosti od demografske dinamike, može jednako da se razvije u porodičnu zadrugu, ili da opadne do nivoa osnovne porodice. Istovremeno, prosečna veličina domaćinstva u naselju ostaje niska i relativno nepromenjena, zbog čega je, čak, negirano postojanje „velikog proširenog domaćinstva“ kao kulturne preference u bilo kom periodu prošlosti (Goody 1972). Velika zadružna domaćinstva su, međutim, samo jedna od faza dugoročnog razvojnog procesa zbog čega prosečne veličine domaćinstava svakako nisu dobar indikator interne demografske dinamike i preovlađujućih kulturnih pravila. Kao dobra ilustracija statističke nevidljivosti zadružnih domaćinstava, i istraživačkih nedoumica koje se iz toga mogu izroditi, može da posluži antropološka studija sa Kosova koja ukazuje da čak i tamo gde nesumnjivo postoji kulturna preferenca ka zadružnom načinu života, velika i složena porodična domaćinstva mogu da čine tek mali procenat od ukupnog broja domaćinstava (Backer 2003).

Organizovanje u porodične zadruge danas se smatra odlikom tradicionalnih seoskih društava. Tokom 19. veka, kada je ideja kulturnog i ekonomskog progressa bila dominantna naučna paradigma (Trigger 1989), u Evropi su porodične zadruge bile odlika jedino društava na jugoistoku i istoku kontinenta, odnosno tamo gde su efekti Industrijske revolucije bili najmanje izraženi i gde još nisu zaživeli kapitalistički odnosi u proizvodnji. U izrazito evolucionističkom pogledu na razvoj ljudskih društava, koji je glavnu potporu imao u brzo rastućim podacima o domorodačkim društvima širom sveta, tada su, kada je reč o korporativnim srodničkim grupama, preovladavala dva uverenja, koja su i danas veoma aktuelna. Prvo uverenje, nastalo kao logičan zamah marksističkog učenja o važnosti proizvodnje, privatne svojine i podele rada, jeste da združene porodice nastaju u kontekstu transformacije od rodovskog do klasnog društva (Engels 1979 [1884]; Gorunović 2006; Novaković 2005, 120–127). Iako se ovakva opšta terminologija danas može činiti netačnom ili neadekvatnom, ona u suštini oslikava kulturnu sekvencu mlađeg kamenog doba (neolita) i kao hronološki

okvir značajna je za naše dalje izlaganje.¹ Drugo uverenje je da porodične zadruge, kao tradicionalan korporativni fenomen, postepeno odumiru sa prodorom robno-novčane privrede i modernizacije i da je to njihova globalna odlika (Mendras 1976; Kazer 2001; Novaković 2005). Zaista, industrijski progres, urbanizacija, komercijalizacija dobara i novi oblici socijalne i ekonomske kompeticije na Balkanu, kao i drugde, pokazali su se nespojivim sa patrijahalnom prirodom porodične zadruge i brzo su urušili njenu tradicionalnu strukturu. No, opšti, i po svoj prilici tačni, razlozi iščezavanja zadružnih fenomena prikrivaju druge uzroke, čija je priroda duboko ukorenjena u lokalne kulturne prakse. Instituciju Balkanske porodične zadruge, na primer, poroznom je činio sistem nasleđivanja unutar koga svi muški potomci nasleđuju imovinu. Cepanjem porodičnih zadruga i deobom imovine tokom nekoliko generacija, zadružna imovina je segmentirana sve do nivoa u kome je generisana egzistencijalna kriza (Backer 2003; Kazer 2001). Kratkoročno, to je ohrabrialo opstanak pojedinačnih porodičnih zadruga. Dugoročno, to je zahtevalo neku stratešku promenu na nivou društva i kulture, koja se iznutra nije desila. Modernizacija i industrijalizacija balkanskih zemalja, kao alternativa koja je sve više dobijala na značaju, taj proces su samo značajno ubrzale i svakako ga učinile vidljivijim. Važnost nastupajućih promena i njihov globalni efekat prikrili su, međutim, razmere unutrašnje krize i, iz istraživačke perspektive, učinile je manje vidljivim, ili manje važnim razlogom nestanka sistema porodične zadruge.

Danas raspoložemo s dovoljno podataka za zaključak da su velika porodična domaćinstva globalan istorijski fenomen, čiji su razlozi nastanka, struktura odnosa i obrasci ponašanja proizvod lokalne kulture, istorije i tradicije. Budući da početak proizvodnje, privatna svojina i podela rada jesu često istican društveno-ekonomski kontekst za najraniju pojavu porodica zadružnog tipa (vidi tekst gore i napomenu 1), u ovom radu je fenomen velikih porodičnih domaćinstava razmatran za neolit, što je upravo početak proizvodnje (domestikacija biljaka i životinja) s implikacijama šireg društvenog značaja. U daljem tekstu je ukazano: a) da su velika neolitska domaćinstva zasnovana i funkcionišu na principima ekonomije i, najverovatnije, srodstva; b) da neolitska kuća jeste ideološki i prostorni okvir za iskazivanje identiteta srodničkih korporativnih grupa; c) da struktura, razvojna dinamika i međuodnosi jesu reflektovani u materijalnoj sferi

¹ Knjigu *Poreklo porodice, privatne svojine i države* F. Engels (1979 [1884]) je napisao na sugestiju K. Marksa i pod uticajem knjige *Drevno društvo* L. Morgana (1981 [1877]). V. Gordon Čajld, najuticajni arheolog iz prve polovine XX veka, kao pristalica marksističkog učenja (čiji je istaknuti promoter bio) o značaju proizvodnje za ekonomski i društveni razvoj, iskoristio je upravo stupnjeve socijalne evolucije L. Morgana te je paleolit poistovetio sa divljaštvom, neolit kao vreme proizvodnje i privatne svojine sa varvarstvom, a urbane centre na Bliskom istoku sa civilizacijom (Smith 2009; Palavestra 2011, 130).

domaćinstva. Na kraju, isticanje nekoliko reprezentativnih primera neolitskih velikih domaćinstava trebalo bi da pomogne u razumevanju činioca i procesa neophodnih za ispitivanje korporativnih grupa kao globalnog fenomena.

Neolitska domaćinstva između inovacije i tradicije

U podeli praistorije neolitom se označava vreme širokog prihvatanja velikog broja inovacija koje su značajno unapredile kvalitet svakodnevnog života i, kako se misli, trasirale civilizacijski put razvoja ljudskih društava. Napredak se sastojao u sledećem: odomaćene su biljke (žitarice i mahunarke) i životinje (koza, ovca, goveče i svinja); osnivana su stalna naselja sa kućama od čvrstih i dugotrajnih materijala (najpre od ćerpiča-opeke od blata i pleve sušena na suncu, potom i od pletera oblepljenog blatom); inovirana je tehnologija izrade keramike; primenjene su nove tehnike u obradi kamena, itd. Ako se ostavi po strani materijalna sfera, efekti neolitskog načina života i dalje su mnogobojni, i svedoče o znatnom usložnjavanju odnosa u ljudskim zajednicama u odnosu na prethodne periode (Tripković: u štampi): domestikacijom biljaka i životinja ustanovljen je koncept privatne svojine čak i tamo gde ona prethodno nije bila poznata; nastala su nova zanimanja u vezi s obradom zemlje, stočarstvom, izradom grnčarije i drugim kućnim aktivnostima, kao i nova organizacija poslova u dnevnom, sezonskom i godišnjem ritmu; početak proizvodnje je praćen akumulacijom vrednosti i generisanjem bogatstva, koji su postali nove strategije ekonomske i društvene kompeticije; brzo i kontinuirano uvećanje populacije zahtevali su nove oblike upravljanja zajednicom i resursima, a rastuća potreba za privatnošću iskazana je izgradnjom kuća i daljom elaboracijom kućnog prostora, itd. Termin Neolitska revolucija (Childe 1936), kojim je pre 80 godina označeno, kako se tada mislilo, inoviranje i brzo širenje ekonomije zasnovane na proizvodnji na Bliskom istoku, iskovan je po uzoru na Industrijsku revoluciju zapadnog sveta (Green 1999) i logično je, prema tome, da predstavlja skup vrednosti koje su prepoznate kao temelj savremene, pre svega zapadne civilizacije. U kontekstu praistorijskog razvoja, međutim, inoviranje neolitskih tehnologija i njihovo dalje širenje bilo je dugotrajan proces sa složenom internom dinamikom. Od početka neolita na krajnjem jugoistoku Evrope sredinom 7. milenijuma s.e. pa do usvajanja i primene neolitskih znanja i tehnologija u severozapadnoj Evropi proteklo je oko dve i po hiljade godina (Whittle 1996), pri čemu je praktično ista tehnologija primenjena u različitim kulturnim kontekstima, uz različit stepen otpora i prihvatanja. Iz razloga izrazite kulturne varijabilnosti, veličine domaćinstava tokom neolita dobijaju svoj puni smisao jedino u kontekstu regionalnog kulturnog i ekonomskog razvoja.

Ako od jugoistočne Evrope pogledamo prema severozapadu vidimo da je proces neolitizacije najpre zahvatio područje Egejskog priobalja, tačnije njegove ravničarske delove, koji su bili najpogodniji za primenu novih tehnologija u proizvodnji hrane. Ranoneolitske zajednice, čije poreklo, sudeći prema odlikama materijalne kulture (Perlès 2001) i na osnovu morfometrijske analize kranijalnog skeleta (Pinhasi, Pluciennik 2004; Pinhasi 2006), treba tražiti na Bliskom istoku ili, verovatnije, u Anadoliji, opstanak su zasnivale na domestikativima, praktično bez učešća divljih biljaka i životinja u ishrani. Nije, izgleda, bilo mnogo mešanja sa autohtonim lovcima-sakupljačima, kojih je bilo malo, i koji su zbog prirode svoje ekonomije nastanjivali drugačije ekološke niše (Perlès 2001). Tokom trajanja neolita u ovom području naselja se odlikuju raznovršnošću arhitekture; kuće su građene od pletera i naboja, ili od ćerpiča na kamenim temeljima i često su različite tehnike izgradnje primenjene u istom naselju. Izrazita varijabilnost, takođe, prisutna je u pogledu dimenzija kuća i organizacije prostora, sa raznovrsnim i često bogato dekorisanim pokućstvom i velikim brojem simboličkih predstava u privatnom i javnom domenu (Souvatzi 2008). Tako je od početka neolita kuća postala fokusom ideološkog i simboličkog delovanja. Simbolički izraz ovog koncepta najbolje se prepoznaje u mnogobrojnim modelima kuća izrađenim od gline, od kojih su mnogi spolja bogato dekorisani (Theocharis 1973), dok se u modelima otvorenog tipa (bez krova) nalaze prikazi peći a, ponekad, i figuralne predstave. Tako je u modelu kuće iz Platija Magula Zarku (Platia Magoula Zarkou) u Tesaliji prikazano osam figurina čiji broj i dimenzije ukazuju da se radi o porodici osnovnog ili, verovatnije, proširenog tipa, odnosno o dve ili tri generacije ukućana (Gallis 1985).

Ako su velike korporativne grupe bile značajna odlika neolitskog sveta, onda se to svakako ne odnosi na Egejsku oblast i neposredno zaleđe. Većina kuća je do oko 50 m², što vodi ka osnovnoj pretpostavci o prosečno manjem domaćinstvu (Souvatzi 2008, 178). S druge strane, varijabilnost je ovde opšta odlika i velike kuće nisu tek pojedinačni primeri. Tokom različitih neolitskih faza građevine sa dve ili više prostorija poznate su sa više lokaliteta u Tesaliji (Nea Nikomedeia, Sesklo, Dimini, Prodromos, Magoula Visviki) i grčkoj Makedoniji (Dikili Tash). Neke od prostorija u tim kućama naknadno su dograđene i imaju zaseban ulaz; u drugim kućama, takođe sa zasebnim ulazima u svaku prostoriju, ponavljaju se zone aktivnosti koje upućuju na pripremu, kuvanje i obedovanje; ili, u kući sa više prostorija centralizovan je smeštaj skladišnih kontejnera čija zapremina daleko prevazilazi potrebe osnovne porodice i sl. Opravdana je pretpostavka da su te kuće možda nastanjene sa više porodica ili možda čak domaćinstava, uz razumljiv oprez koji je za takav zaključak neophodan (Souvatzi 2008, 69, 178–179). No, veličina i struktura kućnog prostora širom egejske oblasti, kao i raspored svakodnevnih aktivnosti, svakako ne ukazuje na kulturnu preferencu ka formiranju izrazito velikih domaćinstava. Utisak je, zapravo, da opšta raznolikost, važna kulturna karakteristika ovog područja tokom neolita,

važi i u pogledu veličine domaćinstava. Deo razloga za to svakako se krije u demografskoj dinamici koja će, čak i tamo gde postoji kulturna preferenca ka formiranju domaćinstva određenog tipa, voditi ka određenoj raznolikosti (Hammel 1972, 32). Možemo da pretpostavimo da tamo gde takvi kulturni normativi ne postoje, raznolikost domaćinstava samo će biti veća. To je, po svojoj prilici, bio slučaj u egejskoj oblasti. Kako ćemo dalje videti, bitno drugačija slika o neolitskim domaćinstvima i naseljima stiže se uvidom u područje centralne Evrope.

Bazične neolitske inovacije dosegle su centralnu Evropu tek oko 5 600 s.e., dakle u vreme kada je u jugoistočnoj Evropi započinjala poslednja neolitska faza (Whittle 1996). Demografski impuls koji je započeo taj proces potekao je iz relativno ograničenog prostora, iz naselja starčevačke kulture lociranih oko jezera Balaton (Mađarska), ali se tokom nekoliko vekova proširio širom centralne Evrope, na istoku do Ukrajine, i na zapadu do pariskog basena (Bánffy 2013; Oross, Bánffy 2009; Szécsényi-Nagy i dr. 2015; Težak-Gregl 2014; Whittle 1996). Proces neolitizacije centralne Evrope nije bilo samo brzo širenje zemljoradnika i stočara u nova područja, što se ima objasniti izuzetnim demografskim uvećanjem, već i strukturna promena predašnjeg kulturnog identiteta. Te razlike su naročito upadljive u pogledu stanovanja. Zemunice, poluzemunice i tek malobrojne nadzemne kuće, što je opšta odlika naselja sa starčevačkim dekorativnim stilom, izgubile su svoj nekadašnji značaj. Umesto toga, građene su velike kuće, organizovane u prostoru kao pojedinačne farme, međusobno udaljene 100–150 m, ili u manjim grupama, čineći prave male zaseoke razbacanog tipa (slika 1); neka od njih vremenom su porasla u velika naselja sa nekoliko redova kuća (Bánffy 2013; Last 1996; Lenneis 2004; Lüning 1982). Kuće su najčešće duge od 10–30 m i sastoje se od 1–3 prostorije. Prema starom, i često citiranom tumačenju (Modderman 1984), u trodelnim kućama centralni deo činio je stambeni prostor, jugoistočni je služio kao skladište, dok severozapadni deo izgleda nije bio namenjen smeštaju životinja, kako se prvobitno mislilo (Težak-Gregl 2014). Ukoliko je kuća imala samo jednu ili dve prostorije njen plan odgovara isključivo centralnoj prostoriji (u trodelnim kućama), koja je lako prepoznatljiva na osnovu specifičnog rasporeda potpornih stubova. Način izgradnje dugih kuća i raspored prostorija bili su veoma slični, praktično isti, širom centralne Evrope, od Ukrajine na istoku do pariskog basena na zapadu, uz minimalne i za potrebe ovog rada zanemarljive regionalne razlike. Na tom velikom području, izgradnja „duge kuće“ bila je kulturni standard, koji je dosledno negovan, i sa određenim izmenama osnove i organizacije unutrašnjeg prostora održavan praktično sve do poslednjih vekova 4. milenijuma s.e (Whittle 1996; Bickle 2013). Duge kuće su, prema tome, oko dva milenijuma činile sastavni deo identiteta neolitskog stanovništva. Ko je živeo u njima?

Ako je veličina kuće jedan od parametara za prepoznavanje veličine društvene grupe koja je nastanjuje (vidi Tripković 2013), onda je za područje centralne Evrope karakteristična preferenca ka izrazito velikim domaćinstvima. Većina

dosadašnjih tumačenja implicira, u pogledu strukture kućne zajednice, veliko prošireno domaćinstvo ili, čak nekoliko osnovnih porodica, mada to ne mora biti opšte pravilo (Milisauskas 1972; Lüning 1988; Težak-Gregl 2014). I ovde u većini naselja postoji varijacija u dimenzijama kuća što implicira veću strukturnu složenost domaćinstva od jednostavnog svođenja na određeni tip. U pogledu interne socijalne dinamike podaci su, međutim, veoma oskudni. Podovi kuća nisu očuvani, kao ni pokućstvo, usled toga što je erozionim procesima uništena lesna podloga na kojoj su kuće građene. O kulturnoj dinamici unutar naselja može se preciznije suditi jedino na osnovu materijala iz obližnjih jama koje su služile za odbacivanje otpada, skladištenje i razne druge vidove praktičnog i simboličkog deponovanja. U naseljima iz ranog neolita, međutim, često su prisutni proizvodi okresane industrije lovaca-sakupljača sa kojima su pripadnici neolitskih zajednica očigledno održavali intenzivne ekonomske i društvene kontakte. Činilo se izvesnim da su duge kuće taj proces saradnje, uključanja ili akulturacije autohtone populacije dodatno pospešivale jer su isticale najvažnije aspekte egalitarnog etosa lovačko-sakupljačkih grupa: komunalni poredak, srodstvo i princip suživota i integracije kao važno svakodnevno načelo (Whittle 1996; Whittle 2003; Borić 2008). Proces uključivanja autohtone populacije bio je, međutim, mnogo složeniji i ne tako brz. Ispitivanje drevne DNK na neolitskoj populaciji iz vremena kulture linearnotrakaste keramike (LBK) ukazalo je da tokom inicijalne ekspanzije neolita u centralnu Evropu nije bilo mešanja, ili je ono minimalno, pridošlih zemljoradnika i stočara i autohtonih lovaca-sakupljača (Burger, Thomas 2011; Pinhasi i dr. 2012; Szécsényi-Nagy i dr. 2015).

Slika 1. Rekonstrukcija kuća iz naselja kulture linearnotrakaste keramike Szentgyörygyvölgy-Pityerdomb (Oross, Bánffy 2009).

Budući da se neolit u centralnu Evropu širio isključivo ekspanzijom zemljoradnika i stočara, pojava dugih kuća danas se može protumačiti jedino kao fenomen koji na gotovo idealan način svodi osnovnu neolitsku ideju (izgradnja kuća, stalna naselja, proizvodnja hrane) na ono što će u savremeno doba biti prepoznato kao najtradicionalnija forma zemljoradnika i stočara: samoodrživo veliko domaćinstvo, čiji su članovi povezani srodničkim vezama i ekonomskim aktivnostima. U svojim najtipičnijim oblicima to je domaćinstvo moglo biti i velika proširena porodica i veliko multiporodično domaćinstvo, a po svoj prilici je bilo patrilokalno i, verovatno, patrilinearno.² Može se pretpostaviti da je tokom ekspanzije neolitskih domaćinstava (ili zajednica) u geografski otvoren, ali relativno nepoznat prostor, pritom nastanjen lokalnim mezolitskim zajednicama, za još uvek malobrojne farmere od presudnog značaja bilo stvaranje i negovanje sopstvenog kulturnog identiteta i tradicije (Bánffy 2013). Taj kulturni identitet je bio deo njihovog društvenog sećanja, zasnovan na svesti o zajedničkom poreklu i tradiciji i, istovremeno, strategija održanja društvenih i ekonomskih mreža prilikom dalje ekspanzije. Tako je kuća postala osnovni materijalni simbol tog deljenog identiteta, a slično se može istaći i za druge karakteristične oblike materijalne kulture. Do izvesnog mešanja proizvođača hrane s lovcima-sakupljačima došlo je sredinom 5. milenijuma s.e. i to, zanimljivo, nakon transformacije ranog neolita centralne Evrope u više kulturno specifičnih regiona.³ U to vreme, u različitim sredinama duge kuće su već poprimile nešto drugačiji izgled (trapezoidan ili sa konveksnim dužim zidovima), sa više otvorenim ili više izdijeljenim unutrašnjim prostorom (Whittle 1996), što je verovatno povezano s novim demografskim uplivima u područje centralne Evrope. Ovoga puta, međutim, reč nije samo o novom talasu zemljoradnika i stočara, već i o polaganoj inkluziji lokalnih lovaca-sakupljača u demografsko tkivo neolitskih grupa (Pinhasi i dr. 2012). Ekonomske implikacije ove promene takođe su mnogobrojne. S jedne strane, neophodnost da se uveća proizvodnja i proširi ishrana doveli su, na primer, do intenzivne proizvodnje i upotrebe mleka u ishrani (Burger, Thomas 2011). S druge strane, intenzivna eksploatacija divljih resursa, koja u to vreme takođe dobija na značaju (Bickle 2013), svedoči o neophodnosti dalje adaptacije i, potencijalno, o mogućem doprinosu autohtonih lovaca-sakupljača u izgradnji novog, ovog puta zajedničkog, kulturnog identiteta.

² Mitochondrijalna DNK (majčinska linija), nasuprot Y hromozoma (očinska linija) ukazuje na veću genetsku varijaciju ženske linije, što je u ovom trenutku dovoljno za pretpostavku o preovlađujuće patrilokalnoj rezidenciji i, verovatno, o patrilinearnosti ranih zemljoradnika i stočara (Szécsényi-Nagy i dr. 2015).

³ Na osnovu uzoraka iz pećine Blätterhöhle u Hegenu (Nemačka) i nekoliko drugih lokacija izgleda da je proteklo čak 2–2.5 hiljade godina bez mešanja populacija lovaca-sakupljača i zemljoradnika (Bollongino i dr. 2013; Szécsényi-Nagy i dr. 2015). Drugi autori navode da se mešanje određenog obima moglo desiti već sredinom 5. milenijuma s.e. (Pinhasi i dr. 2012).

Dve ekstremno različite kulturne slike jugoistočne i centralne Evrope delom su posledica različitih geografija i klimatskih prilika. Na primer, kuće od ćerpiča nisu pogodne, iz razloga velike količine padavina, za naselja u centralnoj Evropi. Lokalitet Anzabegovo u unutrašnjosti Balkana (u današnjoj BJR Makedoniji) je najsevernija lokacija gde su kuće od ćerpiča građene tokom neolita (Stevanović 1997). S druge strane, veliki broj neolitskih naselja u jugoistočnoj Evropi, kao i njihova interna organizacija u vidu zbijenog sela, posledica su visokog demografskog pritiska na relativno ograničen prostor i, verovatno, preovlađujuće neolokalne kulturne prakse koja promovise deobu starog i osnivanje novog domaćinstva. Između dva područja primećuju se oprečni kulturni koncepti u pogledu veličine domaćinstva i organizacije naselja, koji su primarno zasnovani na različitim društvenim strategijama. Prvi, u jugoistočnoj Evropi, u formi je zajednice sastavljene od većeg broja manjih domaćinstava, sa srodničkim vezama koje se granaju kroz naselje. Ovde je kuća aktivni činilac u izgradnji identiteta novog domaćinstva, a o značaju tog koncepta dodatno može da se prosuđuje na osnovu velikog broja glinenih modela staništa koji su opšta odlika u regionu. S druge strane, interes zajednice, nasuprot interesima pojedinačnih domaćinstava, vremenom se očitava sve više u potrebi za izradom projekata komunalnog značaja, kakvi su izgradnja rovova, palisada i kamenih zidina, radi zaštite ljudi, imovine i resursa (Parkinson, Duffy 2007). Drugi kulturni koncept je tipično srednjeevropski, zasnovan na kućnoj korporativnoj grupi, verovatno srodničkog tipa, kao jedinici proizvodnje i potrošnje, ali koja deli znatno širi identitet. Ovde glineni modeli kuća nisu izrađivani, najverovatnije iz razloga što je sama kuća bila kulturni model, rasprostranjen i gotovo religiozno poštovan širom centralne Evrope. Otuda ne čudi što jednostruki i višestruki kružni rovovi sa palisadama ovde uglavnom ne ograđuju sama naselja, već su takvi prostori, kao mesta okupljanja od šireg značaja, smešteni izvan njih (Darvill, Thomas 2001). Ponekad je samo jedan takav prostor bio u grupi od više naselja (Lüning 1982). U unutrašnjosti tih ograđenih prostora uglavnom nema građevina, ili su to (izuzetno retko) tek pojedinačni objekti, svedočeći da njihova primarna namena nije bila da ograde naselje, niti da zaštite stanovnike bilo kog posebnog naselja u okruženju (Whittle 1996).

Dublje razmatranje strukture domaćinstva u obe sredine nosi slične probleme. Prvo, temeljni nedostatak svakog tumačenja tiče se ograničenja u pogledu utvrđivanja srodstva. Drugo, odgovor na pitanje da li korporativnost istovremeno znači i korezidenciju, i obratno, otvara stare metodološke i interpretativne probleme koji se tiču povezivanja domaćinstva s isključivo jednom ili više građevina, potom i nivoa ekonomske integrisanosti porodica koje nastanjuju istu ili različite građevine. Treće, dinamika razvojnog ciklusa pretpostavlja se unutar dva veoma široka okvira, kao što su neolokalna kulturna praksa i održanje kontinuiteta domaćinstva. Neki od ovih problema su, međutim, potencijalno sagledi-

vi. Ako, na primer, postoji početna pretpostavka da u tradicionalnim društvima varijacije u veličinama kuća na nivou dva ekstrema označavaju razlike u veličini domaćinstva (veoma mala kuća/malo domaćinstvo i veoma velika kuća/korezidentna korporativna grupa ili višeporodično domaćinstvo) onda fluktuacija u veličinama kuća i proces arhitektonske promene, kako je to indicirano na pojedinačnim primerima iz Egejske oblasti, mogu da budu adekvatan početak za istraživanje ciklusa razvojne dinamike domaćinstava. To bi značilo da se promena u izgledu građevine i organizaciji prostora (dogradnja kuće, izgradnja nove kuće, reorganizacija kućnog prostora i prenamena prostorija) odnose na promene u strukturi i funkciji domaćinstva (Souvatzi 2008; Tripković 2013). Na dva primera naselja iz kasnog neolita sa centralnog Balkana biće pokazano kako se pozitivna korelacija procesa društvene i arhitektonske promene može sagledati na bar dva dodatna nivoa: tokom trajanja naselja i tokom trajanja građevine.

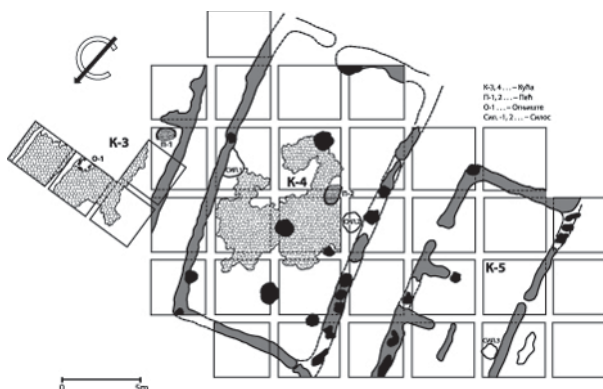
Korporativne grupe na centralnom Balkanu

Kasni neolit centralnog Balkana je vreme između približno 5 300 – 4 600/4 500 na osnovu kalibrisanih radiometrijskih datuma (Borić 2009; Orton 2012). To je vreme intenzivne primene novih tehnologija u do tada veoma tradicionalnom neolitskom društvu. Predstavnici vinčanskog dekorativnog stila (koji se često naziva i vinčanskom kulturom) primenjivali su složene tehničke i tehnološke postupke u izradi artefakata od gline i bakra, učestvovali su u razgranatim mrežama društvene i ekonomske razmene i koristili simbolizam kao deo dnevne rutine (Chapman 1981; Tripković 2013). Gradili su dugotrajna naselja, uglavnom zbijenog tipa, sa kućama od pletera i naboja, koja su često štitili rovom. U najvećim je, prema komparativnim statističkim procenama, živelo nekoliko hiljada stanovnika, a patrilinearanost je bila njihova opšta odlika (Порчић 2011; Porčić 2011). Unutar naselja se ponekad zapaža grupisanje kuća u susedstva, što svakako svedoči o prostornim, a moguće i o društvenim podelama (Crnobrnja 2012). Trebalo bi imati u vidu da uslozňjavanje društvenih odnosa tokom neolita, baš kao što je to slučaj i danas, za posledicu ima naglašenu različitost, koja se jednako očitava na lokalnom i regionalnom nivou. Tako su u naznačeno vreme na centralnom Balkanu upadljivi lokalni i regionalni ekstremi u pogledu veličine kuća, akumulacije vrednosti i ekspresivnosti materijalnih dobara; te razlike su jednako prostorne i hronološke (Chapman 1981; Tripković 2013). Na primerima vinčanskih naselja Banjica u Beogradu i Divostin kod Kragujevca biće ukratko ilustrovano kako se te promene odvijaju u jednom naselju tokom njegovih različitih faza (Banjica), ali i u pojedinačnim domaćinstvima (Divostin).

U prvom primeru ukazujemo na arheološku indicaciju promene prosečne veličine domaćinstva u vinčanskom naselju na Banjici u Beogradu (slika 2).

Naselje je datovano približno u vreme od kraja Vinča-Tordoš faze do kraja faze Vinča-Pločnik (Todorović, Cermanović 1961). U kulturnom sloju debljine oko 2 m identifikovano je pet građevinskih horizonata, a arheološki ostaci ukazuju na sledeće faze (Tripković 2003; Tripković 2007): zemuničko naselje (?) sa jamama koje su, možda, služile za skladištenje ® nadzemne kuće veličine oko 50 m², veoma loše očuvane ® velike kuće (kuća 7 = 148 m²; kuća 8 = 68 m²; kuća 9 = 106.25 m²) stradale u požaru, raznolike u pogledu organizacije prostora i akumulacije dobara, koje ukazuju na ekonomsku i društvenu kompeticiju u naselju ® velike duge kuće (kuća 4 = 220 m²; kuća 5 > 113 m²), stradale u požaru, strukturno i simbolički podeljene u 3 dela, sa centralnom pozicijom peći, ognjišta i spremišta koji impliciraju društvenu koheziju u naselju i snažan centralni autoritet u domaćinstvu ® sporadični tragovi temelja i stubova kuća, očigledno kratkotrajnih struktura, koje nagoveštavaju kraj naselja. Potrebno je naglasiti da napuštanje naselja na Banjici sredinom 5. milenijuma s.e. jeste deo šireg procesa društvene i ekonomske transformacije u jugoistočnoj Evropi i u Karpatском basenu, tokom koga su velika naselja sa diversifikovanim ekonomijama, intenzivnom proizvodnjom i zanatskom specijalizacijom zamenjena malim naseljenim sa dominantno pastoralnom ekonomijom i relativno siromašnim materijalnim praksama (Borić 2009; Link 2009; Parkinson 1999; Tripković 2013). Iako ovaj proces ima svoje regionalne manifestacije, sa priličnom sigurnošću može se istaći da demografsko uvećanje, pritisak na resurse u okruženju naselja i ekonomska i društvena kompeticija jesu njegovi najvažniji činioci. U regionalnom kontekstu demografskog i ekonomskog razvoja izgleda da arhitektonski trend naselja na Banjici takođe predstavlja jedan od odgovora tamošnje kasno-neolitske zajednice na nastupajuće demografske i ekonomske krize perioda. Iako je neophodno novo ciljano istraživanje naselja kako bismo razumeli detalje tog procesa, danas se čini prilično izvesnim da je izgradnja velikih dugih kuća tokom građevinskog horizonta 2 bila u svrsi interne društvene kohezije na bar dva nivoa (Tripković 2003; Tripković 2007). S jedne strane, na nivou zajednice, organizacioni i prostorni standardi u izgradnji dugih kuća koji su praktikovani i poštovani na nivou naselja gotovo da poništavaju granicu između privatnog i javnog domena. S druge strane, na nivou domaćinstva, njihova izgradnja deo je novog poimanja društvene stvarnosti u kome grupni identiteti ponovo dobijaju prevagu nad pojedinačnim. Nema nijednog valjanog razloga da ne pretpostavimo da je poreklo velikih kuća na Banjici poniklo upravo na potrebi zajednice da se organizuje u velika domaćinstva, i to svakako veća od porodica osnovnog ili proširenog tipa (Todorović, Cermanović 1961; Tripković 2007). Štaviše, centralizacija određenih aktivnosti u tim velikim domaćinstvima, primarno onih koje se tiču skladištenja, raspodele dobara i pripreme namirnica, uputnom čini i pomisao o postojanju dominantne upravljačke figure u domaćinstvu o čemu

pak, ne postoje drugi dokazi iz ovog naselja, ali se sličan upravljački koncept može uočiti, i bolje obrazložiti, u našem sledećem primeru.

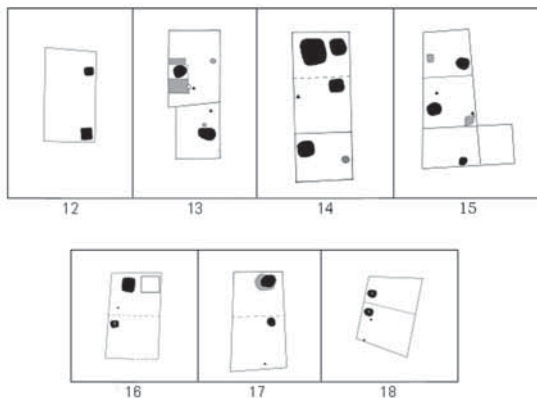

Slika 2. Kasnoneolitsko naselje na Banjici (Beograd), plan stambenog horizonta II (adaptirano prema Тодоровић, Цермановић 1961).

Drugi primer iz kasnog neolita centralnog Balkana, koji mnogo više govori o dinamici unutar domaćinstva, potiče iz naselja Divostin kod Kragujevca. Tamo je istražen mali deo naselja od oko 15 ha, čija je kasnoneolitska sekvenca, sa dve faze, datovana od oko 4900 do 4600 s.e. (Borić 2009). Iz kasnoneolitskog naselja potiču ostaci 17 kuća, od čega je dobro očuvano samo sedam iz poznije faze (slika 3). Dimenzija kuća variraju, od oko 40 m² do oko 100 m², i sastoje se od jedne do četiri prostorije. Bile su opremljene širokim spektrom svakodnevnog pokućstva (grnčarija, kameni žrvnjevi, glineni tegovi za vertikalni razboj, niski stolovi od gline, okresane alatke i dr.), a sporadično su sadržale i nešto ukrasnih i simboličkih predmeta (nakit, antropomorfne figurine, amuleti i sl.). Za razmatranja veličine i strukture domaćinstva najvažnije su kuće 13, 14 i 15, koje su bile znatno veće od drugih kuća u naselju, možda zbog toga što su, kako istraživači ističu, na jugoistočnom kraju imale naknadno dograđenu prostoriju (Bogdanović 1988). Taj dograđeni prostor sadržao je isti niz kućnih elemenata, karakterističan za stariji deo građevine, i izgleda da je u funkcionalnom smislu bio bar delimično samostalan u odnosu na njega. U njemu su se nalazili peć ili ognjište, kameni žrvanj, kao i širok varijetet keramičkih posuda čija funkcionalna analiza implicira proces od pripreme do konzumacije namirnica (Bogdanović 1988; Madas 1988). Osim toga, ispod dela poda u dograđenom delu kuće 15 jasno se razaznaju i otisci drvenih oblica-podpatosnica koje su služile kao dodatna zaštita od vlage prostora predviđenog za spavanje. Slične oblice su se nalazile i ispod dela poda starije građevine (Bogdanović 1988).

Na osnovu izgleda prostora i rasporeda artefakata postoje jasne indikacije da su stariji i novoizgrađeni deo kuće služili u istu svrhu. Ne možemo sa sigurnošću da istaknemo pravi oblik socijalne grupe koja je nastanjivala te kuće, ali se na

osnovu kontinuiteta kuće, prostorne bliskosti ukućana i zajedničkih ekonomskih aktivnosti može pretpostaviti da je reč o novoj porodici, bilo da je u postmaritalnom statusu ili je samo nastala podelom iz većeg domaćinstva (Tripković 2013). Ono što daje posebnu važnost starijem delu građevine su posuda za skladištenje – pitos (u kućama 14 i 15), postojanje fiksirane konstrukcije za žrvanj (u kući 13 i, možda, kući 15), podaci o nešto širem spektru svakodnevnih aktivnosti, kao i tendencija grupisanja simboličkih artefakata. Sve to zajedno upućuje na izvesnu hijerarhiju prostora u kući, odnosno na prostorije višeg i nižeg reda. Ako se ova vrsta prostornih podataka može koristiti za utvrđivanje hijerarhije u kući onda oni, nedvosmisleno, upućuju na ekonomsku i političku dominaciju starijeg dela kuće, odnosno na to da je stariji deo građevine bilo mesto na kome su donošene odluke od značaja za domaćinstvo (Tripković 2009; Tripković 2013). Korišćenje simbolizma kao podrške u izgradnji identiteta u divostinskim domaćinstvima se, međutim, tu ne završava. Sitni simbolički i dekorativni predmeti (predmeti figuralne umetnosti, amuleti i komadi sitnog nakita) nalaženi su u oba dela građevine i, sa retkim izuzecima, gotovo isključivo u kućama koje su dograđene (Tripković 2013). Ova vrsta prostornih poruka se očitava jedino u privatnoj sferi, dok u domenu zajednice, razlike među domaćinstvima nisu tako upadljive. Divostinsko naselje i dalje je tradicionalno neolitsko društvo, sa domaćinstvima koja proizvode isključivo za svoje potrebe (Kaufmann 1977), lišeno ekstenzivnog učešća u mreži razmene egzotičnih dobara i bez vidljivog simbolizma u javnoj sferi (McPherron, Srejšović 1988).

Slika 3. Osnove kuća u kasnoneolitskom naselju Divostin kod Kragujevca: 12, 13, 14... – numeracija kuća; crna polja – peć ili ognjište; siva polja – kontejner od gline za odlaganje i čuvanje; ▲ – pitos (Tripković 2013).

Ako se, međutim, bliže pogledaju organizacija i struktura prostora u kućama onda se primećuju i druge materijalne poruke, ponovo veoma ekspresivne i do-

sledne, koje objašnjavaju tu prenaplašenost simbolizma u privatnom domenu, odnosno u dograđenim kućama (Tripković 2013). Tako, na primer, u prostorijama koje su dograđene peć je smeštena uvek na naspramnoj strani u odnosu na stariji deo građevine, a na osnovu rasporeda i grupisanja velikog broja keramičkih posuda na podovima izgleda da su i ulazi u prostorije gledali na suprotne strane naselja. Nasuprot tome, druge dvoprostorne kuće u naselju, za koje ne postoje podaci o dograđivanju prostorija, prikazuju potpuno simetričnu organizaciju unutrašnjosti, sa pećima i ognjištima izgrađenim na istoj strani kuće i sa rasporedom artefakata koji svedoče o međusobno komplementarnim zonama aktivnosti; nedostatak bilo kakvih simboličkih elemenata u tim kućama takođe je veoma značajan. Očigledno je da dograđene i nedograđene kuće šalju različite vrste poruka. Poruka iz dograđenih kuća naglašava autoritet, kontrolu, borbu za identitet i društvenu „tenziju“, dok je ona iz drugih kuća više izraz prostornog sklada i naglašene društvene „harmonije“ (Tripković 2013). Ako je tačna pretpostavka da su dograđene i nedograđene kuće u divostinskom naselju nastanjene različitim oblicima domaćinstva, onda su organizacija kućnog prostora, uopšteno materijalna sfera domaćinstva i, specifičnije, konstrukcija i korišćenje simbolizma, ovde najvažniji elementi za razumevanje socijalne dinamike u domaćinstvu i, naročito, načina na koji se grade, utvrđuju i rekonfigurišu pojedinačni identiteti ukućana.

Porodične zadruge i korporativne grupe: pogled na neolit i iz neolita

U obrađenim područjima i primerima čiji se raspon kreće od jugoistočne do severozapadne Evrope, primetno je da učestalost velikih domaćinstava tokom neolita raste od jugoistoka prema severozapadu. U Egejskoj oblasti ona su deo trenda sveopšte raznolikosti koja se očitava u svim sferama društvenog života. Iako su u naseljima izraženi tendencija ka akumulaciji dobara i različit društveni status domaćinstava, oni se ne mogu striktno povezati sa bilo kojim tipom domaćinstva. Štaviše, takmičenje između domaćinstava, vidljivo u individualnim strategijama izgradnje identiteta, ovde je balansirano opštom socijalnom kohezijom i konsenzusom koji su postignuti i negovani na nivou naselja (Halstead 1989; Souvatzi 2008). Pitamo se, nisu li unutrašnja dinamika i raznolikost zapravo u vezi s intenzivnom proizvodnjom, tehnološkom specijalizacijom, ekonomskom razmenom te velikom prosečnom gustom lokalne neolitske populacije. Jer, ukoliko je to tako, dobijamo kontekst izrazite „modernizacije“ i „urbanizacije“ egejske oblasti, koji je, prema onome što znamo, očit nepogodan za uspostavljanje ili dugotrajno održanje sistema združenih porodica ili korporativnih grupa.

Za razliku od Egejske oblasti, u centralnoj Evropi je život u velikim domaćinstvima negovan kao kulturna preferenca. Tamo su velika domaćinstva nastala u procesu kolonizacije novih oblasti, kao adaptacija relativno malog broja kolonizatora na novo, nepoznato okruženje. Izgradnja velikih, izgledom gotovo uniformnih kuća, i kulturna preferenca ka velikim domaćinstvima, isticali su zajedničko poreklo i internu koherentnost tokom velike ekspanzije ljudi i novih tehnologija u područje nastanjeno isključivo zajednicama lovaca-sakupljača. Budući da izuzetan demografski rast i osnivanje novih naselja nisu bili sputani geografskom iscepkanošću područja, ono što je započeto kao kohezivna društvena strategija brzo je preraslo u tradicionalnu i veoma rasprostranjenu kulturnu matricu, poštovanu sledećih nekoliko milenijuma. Zanimljivo je, međutim, da uprkos tome što su sve vreme praktikovani proizvodnja, razvijene tehnike skladištenja i tehnologije, koje suštinski nisu bile drugačije od onih na jugoistoku, ovde je karakterisanje čitavog procesa terminima kao modernizacija, industrijalizacija ili urbanizacija od efemernog značaja. Naprotiv, kultura i tradicija istaknuti su u prvi plan što je, možda, najvažniji razlog zašto se tradicionalna struktura domaćinstva ovde očuvala milenijumima.

Domaćinstva u Egejskoj oblasti i centralnoj Evropi prikazuju dva ekstrema u pogledu složenosti domaćinstva. Otuda je zanimljivo da područje centralnog Balkana, smešteno između ta dva regiona, ukazuje na balansiranje između dva kulturna koncepta i, možda, bolje ilustruje dinamiku nastanka i nestanka višeporodičnih domaćinstava. Pre svega, naselja sa centralnog Balkana nagoveštavaju da je formiranje velikih domaćinstava bilo kulturna i ekonomska strategija u uslovima velikih društvenih i ekonomskih kriza. Na primeru naselja vinčanske kulture na Banjici ukazano je da formiranje velikih domaćinstava, kao adaptacija na društvene i ekonomske krize, može da bude sa veoma promjenljivim uspehom (Tripković 2007). Naime, tamo je društvena kohezija predstavljala uspešan srednjeročan odgovor zajednice, ali nije dovela do dugoročnog opstanka naselja. Budući da se prestanak života u većini dugotrajnih pozneolitskih naselja na centralnom Balkanu odvija u isto vreme, sredinom 5 milenijuma s.e., i to bez obzira na njihovu veličinu, strukturu i organizaciju, uzroci tome su svakako širi i moraju se tražiti u razlozima regionalne transformacije neolitskih zemljoradnika i stočara u preovlađujuće pastoralne zajednice postneolitskog doba.

U svojoj demografskoj suštini, zadružno domaćinstvo samo je jedna etapa tokom razvojnog ciklusa domaćinstva (Hammel 1972) i, prema tome, uzroci nastanka i nestanka velikih domaćinstava tokom neolita svakako imaju i svoje unutrašnje razloge. Uvećanje i smanjenje broja članova domaćinstva odvija se u okviru kulturom definisanog sistema demografske reprodukcije koji je, bar u slučaju zadružnih domaćinstava, fokusiran na održanje kontinuiteta. To je na primeru domaćinstava iz najvećih kuća u naselju Divostin kod Kragu-

jevca primarno iskazano kao poštovanje tradicije i centralnog autoriteta (glava domaćinstva?), ali simbolička konstrukcija i upotreba kućnog prostora ukazuju da su relacije među ukućanima jednako kompleksne i višeslojne. Unutar domaćinstava konstantan je proces neverbalnog (i verbalnog?) pregovaranja čija osnovna ideja počiva na potrebi za upravljačkim restrukturiranjem domaćinstva. Ako je dinamika tih odnosa naglašena u materijalnoj kulturi kroz poruke „harmonije“ i „tenzije“, onda se važnom čini pretpostavka da načini slanja, razumevanja i prihvatanja tih poruka predstavljaju interni korak ka formiranju/opstanku zadruge kao kulturne preference ili raslojavanju sistema zajedničkog života.

Četiri arheološki dokumentovana primera, bilo da ih zovemo zadružna domaćinstva, velika porodična domaćinstva ili korezidentne korporativne grupe, ukazuju da su oblici korporativnog organizovanja iznad nivoa osnovne porodice izrazito kulturno varijabilni fenomeni i da se ta varijabilnost dešava i na lokalnom nivou. Sa svim nepreciznostima i ograničenjima koje upotreba navedenih termina nosi za neolitski kontekst, evidencija iz tog vremena jasno upućuje da su kulturna preferenca ka zadružnom načinu života i velika kućna zajednica kao kratkotrajna adaptaciju usled ekonomske i društvene krize, ili iz drugih razloga, zapravo dva kraja istog procesa. Ako se ima u vidu da navedeni primeri prikazuju različite organizacione oblike i rasprostranjenost pretpostavka je da organizovanje u velika (porodična) domaćinstva jeste jedna od osnovnih društvenih strategija, inherentna ljudskim društvima upravo zbog toga što počiva na srodstvu i/ili kooperaciji, dakle na elementarnim principima integracije svih živih bića. Bez imalo sumnje, postojanje tokom neolita velikih (porodičnih?) domaćinstava predstavlja jedan od značajnih fenomena vremena koje je, međutim, tehnološki i materijalno svakako pogodno za prvu jasnu fizičku ekspresiju tog fenomena. Zbog toga, ostaje izvesna dilema da li se početak organizovanja u „porodične zadruge“ zaista može smatrati neolitskom inovacijom (odnosno posledicom početka proizvodnje) ili bi, što ovo istraživanje nagoveštava, zacetke i manifestaciju tog procesa trebalo iznova tražiti tokom različitih perioda prošlosti u varijabilnim spletoivima demografskog procesa, kulture i ekonomije.

Na kraju, ako su globalna modernizacija, tehnološki razvoj, industrijalizacija, urbanizacija i razvijena trgovina odlučujući razlog nestanka tradicionalnih korporativnih grupa, kao što je to mnogo puta sugerisano, onda bi slični ekonomski i društveni koncepti tokom praistorije, verovatno trebalo da imaju manje-više sličan efekat na dotadašnji način života. Sudeći, međutim, na osnovu ovog komparativnog pregleda, ovde se za buduća istraživanja fenomena korporativnih grupa nameće jedna neočekivano važna implikacija: da uobičajeno razmatrane odlike tradicionalnih zadružnih kultura (kontinuitet nasuprot promene, tradicija nasuprot inovacije i izolacija nasuprot integracije) iz kulturno-istorijske perspektive možda nisu njihove univerzalno referentne karakteristike, čak ni za ona društva koje su sistem korporativne kućne grupe razvili kao kulturnu preferencu. Čini se

ispravnijim tragati za preciznijim nijansiranjem kulturnog, ekonomskog i društvenog procesa, kao i specifičnih okolnosti, u okviru kojih se inovacije u različitim sferama društva stvaraju, prihvataju, prilagođavaju ili odbacuju.

Literatura

- Backer, Berit. 2003. *Behind stone walls. Changing household organization among the Albanians of Kosova*. Peja: Dukagjini Balkan Books.
- Bánffy, Eszter. 2013. Tracing the Beginning of Sedentary Life in the Carpathian Basin: The Formation of the LBK House. In *Tracking the Neolithic House in Europe*, eds. Daniela Hofmann and Jessica Smyth, 117–149. New York: Springer Science and Business Media, One World Archaeology.
- Blanton, Richard E. 1994. *Houses and households. A comparative study*. New York: Plenum Press.
- Bogdanović, Milenko. 1988. Architecture and Structural Features at Divostin. In *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, eds. Alan McPherron and Dragoslav Srejšević, 35–142. Kragujevac: Narodni muzej – University of Pittsburgh.
- Bollongino, Ruth, O. Nehlich, M. P. Richards, J. Orschiedt, M. G. Thomas, Ch. Sell, Z. Fajkošová, A. Powell and J. Burger. 2013. 2000 Years of Parallel Societies in Stone Age Central Europe. *Science* 342 (6157): 479–481.
- Borić, Dušan. 2008. First Households and ‘House Societies’ in European Prehistory. In *Prehistoric Europe*, ed. Andrew Jones, 109–142. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Borić, Dušan. 2009. Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans. In *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, eds. Tobias K. Kienlin and Benjamin W. Roberts, 191–245. Bonn: Habelt, Universitätsforschungen zur prahistorischen Archäologie.
- Burger, Joachim and Mark G. Thomas. 2011. The Palaeopopulationgenetics of Humans, Cattle and Dairying in Neolithic Europe. In *Human Bioarchaeology of the Transition to Agriculture*, eds. Ron Pinhasi and Jay T. Stock, 371–384. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Chapman, John. 1981. *The Vinča Culture of South-East Europe. Studies in Chronology, Economy and Society*. Oxford: British Archaeological Report, International Series 117.
- Childe, Gordon V. 1936. *Man Makes Himself*. London: Watts.
- Coupland, Gary and Edward B. Banning. (eds.) 1996. *People Who Lived in Big Houses*. Madison: The Prehistory Press.
- Crnobraja, Adam. 2012. Group identities in the Central Balkan Late Neolithic, *Documenta Praehistorica* 39: 155–165.
- Darvill, Timothy and Julian Thomas. 2001. Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe: some recent trends. In *Neolithic Enclosures in Atlantic Northwest Europe*, eds. Timothy Darvill and Julian Thomas, 1–23. Oxford: Oxbow Books.
- Halstead, Paul. 1989. The Economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece. In *Bad Year Economics: Cultural responses to risk and uncertainty*, eds. Paul Halstead and John M. O’Shea, 68–80. Cambridge: Cambridge University Press.

- Engels, Fridrich. 1979. [1884]. *Poreklo porodice, privatne svojine i države*. Beograd: Prosveta.
- Gallis, Kostas. 1985. A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly. *Antiquity* 59: 20–24.
- Goody, Jack. 1972. The Evolution of the Family. In *Household and Family in Past Time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*, eds. Peter Laslett and Richard Wall, 103–124. Cambridge: University Press.
- Green, Kevin. 1999. V. Gordon Childe and the vocabulary of revolutionary change. *Antiquity* 73: 97–109.
- Gorunović, Gordana. 2006. Marksistički model dinarske zadruga u srpskoj etnologiji. *Antropologija* 2: 110–142.
- Hammel, Eugene A. 1972. „The Zadruga as a process. In eds. Peter Laslett and Richard Wall, *Household and Family in Past Time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*, 335–374. Cambridge: University Press.
- Hammel, Eugene A. 1984. On the *** of Studying Household Form and Function. In *Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, eds. Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould, 29–43. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Hayden, Brian and Aubrey Canon. 1982. The Corporate Group as an Archaeological Unit. *Journal of Anthropological Archaeology* 1: 132–158.
- Hendon, Julia A. 1996. Archaeological Approaches to the Organization of Domestic Labour. *Annual Review of Anthropology* 25: 45–61.
- Kaufman, Stephen A. 1977. *Individual Variation and the Reconstruction of Prehistoric Patterns of Artifact Production: a Test from the Late Neolithic Site of Divostin, Yugoslavia*. Ph. D. Diss. City University of New York.
- Kazer, Karl. 2002. *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Last, Jonathan. 1996. Neolithic Houses – A central European perspective. In *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond*, eds. Timothy Darvill and Julian Thomas, 27–40. Oxford: Oxbow Books, Oxbow Monograph 58.
- Lenneis, Eva. 2004. Architecture and Settlement Structure of the Early Linear Pottery Culture in East Central Europe. In *LBK Dialogues. Studies in the formation of the Linear Pottery Culture*, eds. Alena Lukes and Marek Zvelebil, 151–157. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 1304.
- Link, Thomas. 2009. Das Ende der spätneolithischen Tellsiedlungen im Karpatenbecken – der Beginn einer mobileren Lebensweise. Im *Mobilität, Migration und Kommunikation in Europa während des Neolithikums und der Bronzezeit*, hrsg. A. Krenn-Leeb, Hans-Jürgen Beier, Eric Claßen, Frank Falkenstein und Stefan Schwenzer, 95–101. Langenweißbach: Beier und Beran, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 53, Varia Neolithica V.

- Lüning, Jens. 1982. Research into Bandkeramik settlement of the Aldenhovener Platte in the Rhineland. *Analecta Praehistorica Leidensia* 15: 7–30.
- Lüning, Jens. 1988. Frühe Bauern in Mitteleuropa im 6. Und 5. Jahrtausend v. Chr. *Jahrbücher RGZM* 35: 7–93.
- Madas, Dimitrije. 1988. Ceramic Vessels from the Divostin II House Floors. In *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, eds. Alan McPherron and Dragoslav Srejskić, 143–172. Kragujevac: Narodni muzej – University of Pittsburgh.
- McPherron, Alan and Dragoslav Srejskić. (eds.) 1988. *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. Kragujevac: Narodni muzej – University of Pittsburgh.
- Mendras, Henri. 1976. *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Milisauskas, Sarunas. 1972. An Analysis of Linear Culture Longhouses at Olszanica B1, Poland. *World Archaeology* 4 (1): 57–74.
- Morgan, Luis H. 1981. [1877]. *Drevno društvo*. Beograd: Prosveta.
- Novaković, Nada. 2005. Teorije o nastanku i strukturi porodičnih zadruga. *Stanovništvo* 1–4: 105–134.
- Oross, Krisztián and Eszter Bánffy. 2009. Three successive waves of Neolithisation: LBK development in Transdanubia. *Documenta Praehistorica* XXXVI: 175–189.
- Orton, David. 2012. Herding, Settlement, and Chronology in the Balkan Neolithic. *European Journal of Archaeology* 15 (1): 5–40.
- Parkinson, William A. 2002. Integration, Interaction, and Tribal 'Cycling': The Transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain. In *The archaeology of tribal societies*, ed. William A. Parkinson, 391–438. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory, Archaeological series 15.
- Parkinson, William A. and Paul R. Duffy. 2007. Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective. *Journal of Archaeological Research* 15: 97–141.
- Perlès, Catherine. 2001. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinhasi, Ron. 2006. Neolithic skull shapes and demic diffusion: a bioarchaeological investigation into the nature of the Neolithic transition. *Documenta Praehistorica* 33: 61–70.
- Pinhasi, Ron and Mark Pluciennik. 2004. A Regional Biological Approach to the Spread of Farming in Europe: Anatolia, the Levant, South-Eastern Europe, and the Mediterranean. *Current Anthropology* 45: 59–82.
- Pinhasi, Ron, Mark G. Thomas, Michael Hofreiter, Mathias Currat and Joachim Burger. 2012. The genetic history of Europeans. *Trends in Genetics* 28 (10): 496–505.
- Porčić, Marko. 2011. An exercise in archaeological demography: estimating the population size of Late Neolithic settlements in the Central Balkans. *Documenta Praehistorica* 38: 323–332.
- Smith, Michael E. 2009. V. Gordon Childe and the Urban Revolution: a historical perspective on a revolution in urban studies. *Town Planning Review* 80 (1): 3–29.
- Stevanović, Mirjana. 1997. The Age of Clay. The Social Dynamics of House Destruction. *Journal of Anthropological Archaeology* 16: 334–395.
- Težak-Gregl, Tihomila. 2014. Kultura linearnotrakaste keramike. U *Darovi zemlje. Neolitik između Save, Drave i Dunava*, ur. Jacqueline Balen, Tomislav Hršak i Rajna Šošić-Klindžić, 29–39. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu – Muzej Slavonije Osijek – Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

- Theocharis, Demetrios. 1973. *Neolithic Greece*. Athens: National Bank of Greece.
- Trigger, Bruce G. 1989. *A history of archaeological thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tripković, Boban. 2003. A dialogue between the household and community: a case of Banjica. In *Early symbolic system for communication in Southeast Europe*, ed. Lolita Nikolova, 447–457. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 1139.
- Tripković, Boban. 2009. Kontinuiteti kuća i domaćinstava na središnjemu Balkanu. *Opuscula Archaeologica* 33: 7–28.
- Tripković, Boban. (in press). Economy and Exchange. In: *Oxford Handbook of Archaeological Theory*, eds. Andrew Gardner, Mark Lake and Ulrike Sommer. Oxford: University Press.
- Whittle, Alasdair. 1996. *Europe in the Neolithic. The Creation of New Worlds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whittle, Alasdair. 2003. *The Archaeology of People. Dimensions of Neolithic Life*. London: Routledge.
- Карацић, Вук. 1969. [1818.] *Србски ријечник*. Београд: Просвета.
- Палавестра, Александар. 2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.
- Порчић, Марко. 2011. Обрасци брачног пребивања каснеолитских заједница винчанске културе. *Етноантрополошки проблеми* 6 (2): 497–512.
- Тодоровић, Јован и Александрина Цермановић. 1961. *Бањица-насеље винчанске културе*. Београд: Музеј града Београда.
- Трипковић, Бобан. 2007. *Домашинство и простор у касном неолиту: винчанско насеље на Бањици*. Београд: Српско археолошко друштво.
- Трипковић, Бобан. 2013. *Домашинство и заједница. Кућне и насеобинске историје у касном неолиту централног Балкана*. Београд: Филозофски факултет.

Boban Tripković

Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Prehistoric „cooperative families“:
Neolithic households between tradition and innovation*

The beginning of production, private property and the division of labor are often distinguished as the socio-economic context for the earliest emergence of cooperative families. In this paper the phenomenon of large cooperative families in the neolithic is considered, as the neolithic is the start of production (the domestication of plants and animals) with implications of wider social significance. This paper indicates that a) large neolithic households are based and function according to economic principles, and, most probably, kinship; b) the neolithic house is an ideological and spatial framework for the display of the identity of cooperating kinship groups; c) the structure, developmental dynamics and interrelations are reflected in the material sphere of the household.

Ultimately attention is drawn to the existence of large (family?) households during the neolithic, and that it represents one of the more meaningful phenomena in a time which is otherwise, technologically and materially, suitable for the first clear physical expression of this phenomenon. Because of this, a certain dilemma remains as to whether the beginning of organizing in „cooperative families“ can really be a neolithic innovation (or a consequence of the start of production) or, as this research suggest, the beginnings and the manifestation of this process ought to be sought anew in different periods of the past in varying demographic, cultural and economic circumstances.

Key words: cooperative families, corporate groups, household, neolithic, Aegean region, central Balkans, central Europe

*„Zadrugas familiares“ préhistoriques:
ménages néolithiques entre tradition et innovation*

Le commencement de la production, la propriété privée et la division du travail sont le contexte socio-économique souvent évoqué à propos de la première apparition des familles du type collectif de zadruga. Dans cette étude c'est le phénomène des grands ménages familiaux qui a été considéré pour la période néolithique, qui représente en réalité le début de la production (domestication des plantes et des animaux) avec des conséquences dont la portée sociale est plus large. Dans le texte l'on explique: a) que de grands ménages néolithiques sont basés et fonctionnent sur les principes de l'économie et, très probablement, de la parenté; b) que la maison néolithique est le cadre idéologique et spatial pour l'expression de l'identité des groupes corporatifs parentaux; c) que la structure, la dynamique de développement et les rapports mutuels se traduisent dans la sphère matérielle du ménage. En dernier lieu, l'attention est attirée sur le fait que l'existence au cours du néolithique de grands ménages (familiaux?) représente un des phénomènes importants du temps qui, justement, est technologiquement et matériellement convenable pour la première expression physique claire de ce phénomène. C'est pourquoi il existe un certain dilemme si le début d'organisation en „zadrugas familiares“ doit vraiment être considéré comme une innovation néolithique (c'est-à-dire conséquence du début de production) ou bien, comme le suggère cette recherche, il faudrait à nouveau chercher les germes et la manifestation de ce processus au cours des périodes différentes du passé dans des réseaux variables du processus démographique, de la culture et de l'économie.

Mots clés: zadrugas familiales, groupes corporatifs, ménage, néolithique, région de l'Égée, Balkans centraux, Europe centrale

Primljeno / Received: 31. 03. 2015.

Prihvaćeno / Accepted: 28. 04. 2015.